

LEHOCZKI BERNADETT

A FELEMELKEDÉS MÁTRIXA

BRAZÍLIA A LULA-ÉRÁBAN

Az elmúlt évtizedben a nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi politikai gazdaságtan szakirodalmában is intenzív figyelem övezte az ún. feltörekvő gazdaságokat, közöttük Brazíliát. Luiz Inácio „Lula” da Silva két elnöki ciklusában (2003–2011) a feltörekvő piacok globális pozíciónyerése, a brazil külpolitika aktivizálódása és a brazil gazdaság kiemelkedő teljesítménye új koordinátarendszerbe helyezte a dél-amerikai óriást. A tanulmány a Lula-éra politikai és gazdasági teljesítményét foglalja össze: állami, regionális és globális szinten vizsgálja a dinamikus brazil fejlődés elmúlt évtizedét.

1. BEVEZETÉS

A hidegháborút felváltó nemzetközi rendszer jellegének, sajátosságainak leírása a nemzetközi kapcsolatok kutatói számára az elmúlt két évtized talán legkomolyabb kihívása. A kétpólusú világrend felbomlását követően a világpolitikai és világgazdasági folyamatok felgyorsulása, illetve ellentmondásossága okán nehezen fektethetők le az „új világrend” alapjai, magyarázó elvei. E kérdésekkel kapcsolatban az egyik leggyakrabban felmerülő aspektus a nemzetközi rendszer struktúrája; míg a kilencvenes években a források többsége az Egyesült Államok vezette egypólusú (unipoláris) világrendről szólt, az ezredfordulón túl mind többet hallani a többpólusú (multipoláris) világrend kiépüléséről. Míg az egypólusú felől a többpólusú világrend irányába történő elmozdulást kevesen kérdőjelezik meg, a konkrét szereplőkkel kapcsolatban már kevésbé egyértelmű a helyzet. Nem látszik ugyanis világosan, hogy a jövő nemzetközi rendszerének pólusai államok (az Egyesült Államok mellett pl. Kína, Oroszország, India, Brazília, stb.), régiók (pl. Kelet-Ázsia vagy Dél-Amerika), regionális együttműködések (mint pl. az Európai Unió, a Sanghaji Együttműködés Szervezete vagy a Mercosur), netán országcsoporthok (mint pl. a G2, a G8, a G20, az ún. feltörekvő országok, a BRIC-csoport, stb.) lesznek. A világ államainak ebben a többszintű, komplex rendszerben kell megtalálniuk helyüket, ami az egykori ún. harmadik világ egymástól fejlettségben mind távolabb kerülő országainak különösen nehéz feladat.

A latin-amerikai térség számára az 1990-es évtized legfőbb kihívása a világpolitikai marginalizáció elkerülése és a sikeres világgazdasági integráció volt. Az ezredfordulón túli latin-amerikai folyamatok talán legfontosabbika az „önálló hang” keresése, a saját autonóm politikai és gazdasági út megtalálásának erősödő igénye. Brazília, a dél-amerikai szubkontinens legnagyobb állama¹ tekinthető az elmúlt két évtized latin-amerikai „nyertesének”, amennyiben elszaporodni látszanak azon előre-

¹ Brazília a világ ötödik legnagyobb területű (8 514 877 km²) és az ötödik legnépesebb (201 103 330 fő) állama. Forrás: CIA World Fact Book.

jelzések,² amelyek szerint a dél-amerikai óriás a jövő országa, a következő évtizedek világgazdasági folyamatainak megkerülhetetlen tényezője lesz. Brazília kétségtelenül nagyobb súllyal és hanggal vesz részt a mai nemzetközi folyamatokban, mint korábban bármikor; feltörekvő piacként, (mindkét) G20 csoport aktív tagjaként, BRIC-államként úgy tűnik, regionális hatalom mivoltán túllépve globális szereplővé képes felküzdeni magát. Mindezen folyamatok időben egybeesnek a 2002-ben megválasztott és azóta két ciklust kitöltött *Luiz Inácio Lula da Silva* elnökségével és rendkívül aktív nemzetközi fellépésével. Jelen tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, mely (külső és belső) tényezők segítették a brazil felemelkedést, milyen korlátai vannak Brazília globális szereplőként történő működésének és az elmúlt évek sikerei mennyiben kötődnek Lula személyéhez és mennyiben korábbi folyamatok most kibontakozó, jól megérdemelt eredményei.

Az említett kérdések több szinten is jelentőséggel bírnak: Brazília szempontjából alapvető fontosságú, hogy élni tudjon lehetőségeivel, ápolja az elmúlt években kivívott nemzetközi presztízst és megoldja az olyan, évtizedekre visszanyúló strukturális problémákat, mint a szegénység vagy a társadalmi egyenlőtlenség. Latin-Amerika számára Brazília jövőbeli útja központi szerepet tölt be, egyrészt, mint potenciális modell, másrészt, mint húzógazdaság (kereskedelmi partner és befektető), harmadrészt pedig, mint a dél-amerikai integráció motorja. Globális (világpolitikai és világgazdasági) szempontból szintén komoly súllyal bír Brazília jövője, hiszen – ahogyan látni fogjuk – prominens fejlődő (feltörekvő) országgént az Észak–Dél kapcsolatok megkerülhetetlen szereplője, mindezen túl meghatározó aktor centrum és periféria viszonyrendszerének – régóta húzódo, ugyanakkor elkerülhetetlen – újrarendezésében. A téma aktualitását adja a 2010. októberében tartott brazil elnökválasztás, amely a Lula-éra – legalábbis átmeneti – lezárását jelenti.

2. A MODERN BRAZÍLIA ALAPJAI: VARGASTÓL LULÁIG

Brazília a latin-amerikai tendenciáknak megfelelően a XIX. század első harmadában (1822) vált függetlenné, világgazdasági integrációja az ültetvényes gazdálkodás keretében előállított kávé exportjával indult. A rabszolgatartás 1888-as eltörlése, illetve a köztársaság 1889-es kikiáltása fektették le a modern Brazília alapjait.

A XX. századi brazil történelem meghatározó modellje az államilag vezérelt, felülről irányított modernizáció volt, amely *Getúlio Vargas* (1930–1945, 1951–1954) elnökségével indult és a katonai diktatúrák korában (1964–1985) teljesedett ki. A nagy gazdasági világválság (1929–1933) sokját követően a brazil importhelyettesítő iparosítási stratégia az egyik legsikeresebb volt Latin-Amerikában, egyfelől a relatíve széles belső piac, másfelől az ipari potenciál miatt. A brazil (és argentin) iparosítás sajátossága volt, hogy – szemben a latin-amerikai államok többségével – képes volt technológiailag komplexebb termékeket (pl. hajók, repülőgépek, elektronikus berendezések) is előállítani [Saad-Filho–Iannini–Molinaro 2007: 5]. A katonai diktatúra évti-

2 Pl. Foreign Affairs (sponsored section) (2009): A Giant Awakens Brazil. 88(1): 1-3.; Braun [2009]; The Economist [2009].

zedeire tehetőek a „brazil gazdasági csoda” évei (1968–1973), amikor a gazdasági növekedés az évi 10 százalékot is meghaladta – az említett ipari fejlődés és a modernizáció voltak a növekedés legfőbb pillérei [Sotero–Armijo 2007: 47].

Az első kőolajválság azonban megtörte a brazil gazdaság felfelé ívelését, súlyos méreteket öltött az eladósodás és az infláció, a második kőolajválság pedig már mély krízist és gazdasági visszaesést hozott. Az 1980-as évtized az adósságválság és a demokratizálódás kettős kihívását jelentette Brazíliában. Az átmenettel kapcsolatban érdemes hangsúlyozni egy *sajátos paradoxont*. A demokratikus berendezkedésben a politikai jogok a társadalom minden tagjára kiterjednek, pontosan ez legitimálja a fennálló rendszert és annak intézkedéseit, illetve garantálja, hogy az állam a társadalom többségét szolgálja. Ugyanakkor Brazíliában – és Latin-Amerika több államában – a politikai átmenet nem járt együtt a gazdasági jogok kiterjesztésével, sőt, az alkalmazott gazdaságpolitika a társadalom nagy részének kifejezett kizárását jelentette, ami több helyen a politikai elit és a társadalom éles konfliktusát hozta.

Az 1980-as évek második felétől a brazil politikai vezetés körében mind szilárdabbá vált a neoliberális gazdaságpolitika alkalmazásával kapcsolatos konszenzus. Ennek célja volt a gazdasági teljesítmény javítása és a demokrácia stabilizálása [Saad-Filho–Iannini–Molinari 2007: 18–19]. A gazdasági neoliberalizmus legjelentősebb képviselője Brazíliában *Fernando Henrique Cardoso* volt, aki pénzügyminiszterként 1994-ben indította útjára a Reál Terv (*Plano Real*) elnevezésű stabilizációs programot. Ezekben az években az egyik legsúlyosabb kihívást az elszabaduló infláció jelentette (1989-ben 2012 százalékos, míg 1993-ban 2831 százalékos hiperinflációt mértek) [De Oliveira–Nakatini 2007]. Az ún. washingtoni konszenzus ajánlásaira támaszkodó Plano Real segítségével 1995-re 15 százalék alá sikerült szorítani az inflációt [Skidmore 2010: 214]. A terv keretében 1994 júliusában új valutát (a máig használatban lévő reált) vezettek be, árfolyamát a dollárhoz rögzítve. Összességében a Reál Terv helyreállította a makrogazdasági mutatókat és konszolidálta a brazil gazdaságot.

A programcsomag ugyanakkor olyan folyamatokat is elindított, amelyek a következő években ördögi körként nehezültek a brazil gazdaságra. Az infláció megfékezése érdekében – a kilencvenes években több alkalommal is – a kamatlábemelés eszközéhez nyúltak. A magas kamatlábak (a reálkamatláb mértéke 1994-ben 32 százalék, 1995-ben 33,5 százalék volt) vonzották a külföldi tőkét, ugyanakkor a reál túlértékelését eredményezték. A valuta túlértékelésének fenntartása szándékos volt, az importliberalizáció hatásait kívánta erősíteni, az olcsó import – bár káros hatással volt a brazil iparra és munkaerőpiacra – segítette kiszorgálni a belső fogyasztás növekedését (az infláció letörésének eredményeként a közepes jövedelműek helyzete nagymértékben javult). A túlértékelt reál és az importliberalizáció sikeresen szorították le az inflációt, a bővülő – túlnyomórészt késztermék – import eredményeként azonban az addigi brazil külkereskedelmi többlet hiányba fordult, 1998-ra már 16,7 milliárd dolláros deficitet mutatott [Rollemberg–Saad-Filho 2006: 103–104]. Ezt a jelentős mértékű hiányt ugyan ellensúlyozta a gyorsan növekvő FDI-beáramlás (1994-ben 1,9 milliárd dollárt tett ki, míg a 2000-es csúcserték 31 milliárd dollár volt), annak eredménye viszont a külföldi tőkéből való komoly függés lett – ingataggá téve a külső pénzügyi egyensúlyt [Cégvezetés 1999]. A

Cardoso-éra (1995–2003) alatt a privatizáció (amely első sorban a bányászatot, a vegyipart, a telekommunikációt és a bankszektorot érintette) több mint 87 milliárd dollár bevételt hozott a brazil államnak [Paiva Abreu–Werneck 2005: 24], ám az 1990-es évtized végére a privatizációs boom lecsengett. Mindezen túl a magas kamatlábak visszafogták a beruházási kedvet és korlátozták a gazdasági növekedést, az állami költségvetés egyensúlyban tartásához a kormány kénytelen volt adóemléseket, illetve új adókat bevezetni.

A brazil külkereskedelmi liberalizáció eredményeként elsősorban az ország regionális kereskedelmi kapcsolatai lendültek fel, jól tükrözi ezt a Mercosur belső kereskedelmének komoly növekedése az 1990-es években.³ A Déli Közös Piac 1991-es létrehozása komoly külpolitikai sikert jelentett Brazília számára, mindemellett az Argentínával való megbékülés intézményesített szimbólumaként is szolgált. Az 1990-es évtizedben a Mercosur története válságok sorozata volt: bár az 1995-ös mexikói pesováltság csak mérsékelt hatást gyakorolt a brazil gazdaságra, az 1997-es délkelet-ázsiai krízis már több oldalról is érintette Brazíliát. A legsúlyosabb kihívás az volt, hogy az egész világon megrendült a befektetői bizalom a feltörekvő gazdaságok iránt, 1998 augusztus-szeptemberében 18 milliárd dollár áramlott ki az országból. A tőkeveszteség mellett a kelet-ázsiai keresletkiesés és egyes exporttermékek árának mélyrepülése jelentettek veszteséget Brazília számára. A tőkemenekítésre a Brazil Központi Bank az intervenció kamatláb megkétszerezésével (45 százalékra növelésével) válaszolt, ám az orosz összeomlást követően már kamatlábemelésekkel nem kezelhető támadás indult a reál ellen; Brazíliát csupán a 41,5 milliárd dolláros nemzetközi segélycsomag mentette meg az összeomlástól [Cégvezetés 1999].

Az 1998-as fizetésimérleg-válságot követően 1999 elején a kormány kénytelen volt feladni a reál dollárhoz való rögzítését, aminek *„következményeképpen a reál/dollárárfolyam 1999 februárjára 1,91 R/\$-os szintre emelkedett az árfolyamrendszer-változás előtti 1,21 R/\$-hoz képest”* [Czakó 2005: 9]. Az 1999 januári válságkezelés összességében sikeres volt, a 2000-es év makrogazdasági mutatói javulást mutattak, de 2001-ben egy újabb külső sokkhatás, az argentin válság kibontakozása hozta nehéz helyzetbe a brazil gazdasági vezetést, aminek eredményeként 2002 augusztusában az IMF újabb 30 milliárd dolláros kölcsön 15 hónapon keresztül folyósítását jelentette be [Paiva Abreu–Werneck 2005: 18].

A Cardoso-kormány kezdeti lépései ugyan népszerűnek bizonyultak, főként az infláció visszafogása nyomán kibontakozó életszínvonal-emelkedés, ám második ciklusa végére mind hangosabb kritikákkal kellett szembenéznie; az 1999-es valuta-leértékelés, a lassú növekedés,⁴ a gazdaság sebezhetősége, a makacs munkanélküliség (felmérések szerint ez volt a szavazók leggyakoribb kritikája) és a szegénység, illetve társadalmi egyenlőtlenség továbbélése elszívták nemcsak az ő személy szerin-

3 A Mercosuron belüli kereskedelem dinamikus fejlődését jelezte, hogy 1991 és 1997 között a tagállamok közötti kereskedelem megnégyesződött (85,2 milliárd dollárról 203 milliárd dollárra nőtt), a Mercosur teljes regionális exportból való részesedése 1990 és 1996 között 8,9 százalékról 22,6 százalékra emelkedett – ez a periódus tekinthető a Mercosur aranykorának [Carranza 2004: 325].

4 A brazil gazdaság 1998-ban 0,0 százalékos, 1999-ben 0,7 százalékos, 2000-ben 4,5 százalékos, 2001-ben 1,3 százalékos növekedést produkált [CEPAL 2010: 7].

ti, de általában a neoliberális modell népszerűségét.⁵ A folyamathoz hozzájárult az argentin válság és az ezredforduló környékén a washingtoni konszenzus hatékonysága kapcsán erősödő latin-amerikai szkepszis. Ily módon a 2002-es brazil elnökválasztás a neoliberális modellről szóló népszavazássá alakult. Mindennek fényében a legkevésbé sem meglepő, hogy a második fordulóban a Brazil Munkáspárt (*Partido dos Trabalhadores, PT*) színeiben induló Luiz Inácio Lula da Silva győzött (a szavazatok 61 százalékát megszerezve) a szociáldemokrata (*Partido da Social Democracia Brasileira, PSDB*) Cardoso utódjaként jelölt José Serrával szemben.

Lula 2002-es győzelmét jól felépített, „logikus” sikerként értékelhetjük. Brazíliában a politikai átmenet szorosan összefonódott a neoliberális gazdaságpolitika beágyazódásával, a politikai elit széles konszenzusa mellett. A modell vitathatatlan sikerei mellett azonban az előbbiekben felsorolt „állandósulni látszó” problémák és az 1990-es évtized külső kihívásai, amelyek az argentin válsággal tetőztek, erősen megtépázták a neoliberalizmus hitelét. A munkáspárti kritika, miszerint a Cardoso-kormány nem fektetett kellő hangsúlyt a szociális politikára, elhanyagolta a szegénység, a lakhatás, az oktatás és az egészségügy területeit, értő fülekre talált a brazil társadalomban. Lula sikerében fontos tényező volt a Brazil Munkáspárt hitelessége: a párt a katonai diktatúra elleni ellenállásból született, és mivel 1989 és 2002 között nem nyert választást, nem tudott „elhasználódni”. Mindezen túl fontos hangsúlyozni Lula személyiségét, aki a „brazil álom” megtestesítője: szegénysorban nevelkedett, kamaszkorában cipőtisztítóként, utcai árusként, majd fémipari munkásként dolgozott, a diktatúra idején a szakszervezeti mozgalom aktív tagja lett, majd 1980-ban alapító tagja volt a Brazil Munkáspártnak. Választási győzelme kapcsán a legfontosabb kérdés az volt, hogyan lesz képes (képes lesz-e egyáltalán) a makrogazdasági stabilitás fenntartása mellett orvosolni a szegénység és társadalmi egyenlőtlenség kihívásait.

3. BRAZÍLIA A LULA-ÉRÁBAN

A munkáspárti Lula elnök nyolc éves ciklusának értékelését nem kronologikus rendben és nem is tematikusan vizsgáljuk, hanem három különböző – országos, regionális és globális – szinten. Brazília világpolitikai és világ gazdasági pozícióját, annak lehetőségeit és korlátait, valamint a brazil elnök szerepét ugyanis érdemes komplex rendszerben értelmezni, mivel az említett szintek egymás mellé állításával és összekapcsolásával érthető meg igazán, miben és miként változott Brazília helyzete, így válik világossá, mennyire dinamikus pályát járt be az ország az elmúlt szűk évtizedben.

⁵ A neoliberális reformok ugyan elhozták a régen várt makrogazdasági stabilitást (Brazíliában a legfontosabb eredmény az infláció visszaszorítása volt), de nem tudták kezelni a jövedelmi koncentrációt, nehéz helyzetbe hozták a brazil ipari szektort és destabilizálták a fizetési mérleget. A külföldi tőkebeáramlás évekig finanszírozta a beruházások és a fogyasztás növekedését, ami főként 1994–1997 között már-már eufórikus „sikerérzetet” hozott, de az évtized végére világossá vált, hogy hosszabb távon fenntarthatatlan a rendszer [Saad-Filho–Iannini–Molinari 2007: 28].

3. 1 MERRE TOVÁBB A NEOLIBERALIZMUS ÚTJÁN?

Ahogy előbb már utaltunk rá, Lula kampányában a Cardoso-i gazdaságpolitikai kurzus végét, a piacgazdaság „finomítását”, a neoliberális reformok felülvizsgálatát és legfőképpen a Washingtoni konszenzus veszteségeinek „kárpótlását” ígérte. Ennek ellenére elnöksége első hónapjaiban az előző ciklus gazdaságpolitikájával erős folytonosságot mutató lépéseket tett.⁶

A 2002-es brazil elnökválasztási kampányt egyfajta „piaci idegesség” kísérte: intenzívebbé vált a tőkekiáramlás, gyengült a reál, emelkedett az infláció és látványosan csökkent a kereslet a brazil államkötvények iránt [Arestis–Paula–Ferrari-Filho 2007: 38]. Ezen folyamatokat a Lulával (és korábbi radikális megnyilvánulásaival) szembeni bizalmatlanság és a – mind valószínűbb – győzelmével kapcsolatos aggályok generálták, így a munkáspárti elnökjelölt még 2002-ben a brazil néphez intézett levelében garantálta, hogy nem áll el a – korábban említett – IMF-hitel teljesítésétől és betartja a piaci szabályokat. Mindezen túl a Lula-kormány – sokak meglepetésére – az előző ciklushoz képest is mélyítette a pénzügyi liberalizáció folyamatát. Első lépései között szerepelt az irányadó kamatláb emelése, az elsődleges többletcél 3,75 százalékról 4,25 százalékra növelése (így biztosítva a fizetőképesség feltételeit), emellett 2003-ban társadalombiztosítási és adóreformot fogadtak el [Skidmore 2010: 234]. A 2003-as évi brazil gazdasági mutatók bár szerény eredményt mutattak, a határozott, restriktív monetáris politika legfőbb eredménye a piacok megnyugtatósa, a bizalom visszaállítása volt.

2004-től egyértelműen látszott, hogy a munkáspárti kormány sokkal kedvezőbb világgazdasági körülmények között tevékenykedhet, mint elődje. Ennek hátterében a világgazdaság 2001-től mutatkozó újjáéledése állt, aminek Brazília számára kiemelkedő jelentőségű következménye volt a globális nyersanyagpiac fellendülése: egyszerre emelkedtek a nyersanyagárak és a nyersanyagok iránti kereslet, ami a következő években komoly lökést adott a brazil gazdaságnak. Az ezredfordulót követő években kibontakozó nyersanyag-boombban Brazília elsősorban élelmiszer- (szója, szójabab, hús, narancslé, stb.), illetve fém- (vas, acél) exporttal vett részt. Ennek eredményeként a külkereskedelmi mérleg többlete gyors növekedésbe fordult, a gazdasági növekedés pedig elérte az 5,2 százalékot (2004), ami ugyan elmaradt a latin-amerikai átlagtól (5,5 százalék) [CEPAL 2010: 7], még jobban más feltörekvő országok eredményétől, de a korábbi évekhez képest kifejezett ugrást hozott, azt a reményt hordozva, hogy Brazília képes lehet kitörni a lassú növekedési csapdából.

A 2005-ös év politikailag és gazdaságilag is nehézségeket hozott. A Brazil Munkáspárt több prominens személyiségét megbuktató korrupciós botrányok⁷ komoly

⁶ A neoliberális szellemiségű gazdaságpolitika folytatásának intézményesítését sejtette, hogy Lula pénzügyminiszternek kampánykoordinátorát, Antonio Palloccit nevezte ki, a Brazil Központi Bank elnökének pedig a nemzetközi bankárt, Henrique Meirellest tette meg, akinek kinevezése egyfajta garancia volt a nemzetközi pénzügyi intézményeknek; ez az argentin összeomlás fényében bírt különös jelentőséggel.

⁷ 2005 májusában derült fény vezető munkáspárti politikusok 2003 óta folytatott gyakorlatára, miszerint más pártok politikusaiknak havi juttatást folyósítanak javaslataik mellett szavazásukért. Számítások szerint évente 136 millió reál került ily módon szétosztásra. Egy hónapon belül a Brazil Munkáspárt kilenc vezető politikusaának kellett távoznia a pártból [Flynn 2005: 1235].

csalódottságot hoztak a társadalomban. Lula nyilvánosan kért bocsánatot a történektől a brazil néptől, a kormánypárt hitelességét úgy tudta megőrizni, hogy az elnök maga érintetlen maradt a botrányoktól, illetve, hogy az érintettek nem tarthatták meg pozíciójukat – a politikai elit tagjainak büntethetősége a legkevesbé sem volt megszokott gyakorlat a brazil politikai élet korábbi évtizedeiben [Flynn 2005: 1260]. A 2,3 százalékos gazdasági növekedés az előző évhez képest csalódottságot okozott. A gyenge eredmény okai közé a kiemelkedően restriktív monetáris politikát és a fiskális kiigazítás feszes voltát – ami adóemelésben és a közberuházások visszanyírásában jelentkezett – sorolják a szakértők [Arestis–Paula–Ferrari-Filho 2007: 55].

Lula megválasztását talán a szociális reformok terén kísérték a legkomolyabb várakozások. A társadalom periferiájára szorultak felemelése, az elképesztő jövedelembeli különbségek felszámolása a munkáspárti retorika egyik alappillére volt, aminek hitelességét da Silva életútja, személyes sorsa, a választók „egy közülünk” érzése is adta. Hatalomra jutását követően a PT bevezette a Zéró Éhség (*Fome Zero*) programot, amelynek keretében az éhezést és az extrém szegénységet kívánták felszámolni Brazíliában. A program egyik legsikeresebb eleme a szegény családokat támogató Családi Alap (*Bolsa Familia*), amelynek keretében az érintett családok egy főre jutó jövedelmüktől és a gyermekek számától függően kapnak havi támogatást a kormánytól (15–95 reál közötti értékben) [Pedone 2009: 267], ennek azonban feltétele, hogy az érintett család iskolába járassa és az előírt oltásokkal ellássa a gyermekeket. A hosszabb távú célkitűzés az, hogy a gyermekek egészséges felnevelése és megfelelő iskoláztatása mellett csökkentsék a gyermekmunkát, javítsák a szegény családok gyermekeinek munkaerő-piaci pozícióját és segítsék felnőttkori megélhetésüket. Szintén a Lula-kormány vezette be az azóta már a Bolsa Familia programba olvadt ún. élelmszerkártyát (*Cartão Alimentação*), amely a FAO és a Világbank ajánlásaira támaszkodva nyújtott „vétségélyt” az alultápláltságtól szenvedő családoknak. A Lula-kormány szociális politikájának fontos eleme még a 2005-ben indult, az alacsony jövedelmű családok gyermekeinek nyújtott egyetemi ösztöndíj program (*ProUni*), amelynek célkitűzése, hogy az egyetemi oktatás lehetősége mindenki előtt megnyíljon, és a 18–24 év közötti népesség körében 30 százalékra tornázzák fel az egyetemet végzettek arányát (a program indulásakor ez 12 százalék volt) [Pedone 2009: 269]. A munkáspárti kormány szociális politikájának sajátossága, hogy komplex rendszert kíván alkotni, amelynek eredményeként számos projekt és program igyekszik a szociális lét szinte minden területét segíteni; az említett programokon kívül kiemelendő még a családi mezőgazdasági egységeket erősítő program vagy a fiatalok terhesség megelőzését, illetve a mindenki számára a tiszta ivóvíz elérhetőségét célzó projekt. Működésének első éveiben a Bolsa Familia erős kritikákat kapott, nemcsak az ellenzék soraiból, de a brazil katolikus egyház részéről is, miszerint nem jelent strukturális megoldást, függőséget okoz és konzerválja a szegénységet, a szociális politikával összefüggésben pedig a programok összehangolatlansága kapott sok bírálatot. Az ellenzék szerint a 2006. októberi elnökválasztást megelőző kampányban a Bolsa Familia havi juttatásai egyértelmű szavazatszerző eszközként működtek, a munkáspárt mellé állítva a brazil szegények túlnyomó többségét [Pedone 2009: 268].

Lula 2006-os újraválasztását (amikor a második fordulóban az érvényes szavazatok 60,8 százalékát szerezte meg) követő győzelmi beszédében azt ígérte, a korábbiakhoz képest intenzívebb erőfeszítéseket tesznek majd a szegénység felszámolásá-

ért, a nélkülözők segítése központi célkitűzés lesz [BBC 2006]. És valóban, míg az első ciklus restriktív monetáris politikája bebetonozta a kormány hitelét, kivívta a nemzetközi pénzügyi intézmények elismerését, a második ciklusban az addigi monetáris és fiskális politika rugalmasabbá tételét, az ortodox gazdaságpolitikai irányvonal fellazulását és általában az „eredeti” munkáspárti retorika irányába történő elmozdulást figyelhetjük meg.

A második ciklus legfőbb újítása a 2007 januárjában elindított Növekedést Gyorúsító Program (*Programa de Aceleração do Crescimento, PAC*), amelynek alapkonceptiója, hogy nem a szélsőséges kiigazítás a növekedés szükséges feltétele, hanem pont fordítva, a növekedés a fiskális egyensúly feltétele, mivel a megemelkedett állami bevétel segíti az államadósság csökkentését, fenntartja a hitelességet a pénzügyi piacok előtt és lehetővé teszi a közberuházásokat anélkül, hogy máshonnan – például szociális programoktól – kellene elvonni a forrásokat [Loureiro-Santos-Ávila Gomide 2009: 17-18]. A PAC öt pillére az infrastruktúra fejlesztését célzó állami beruházások felpörgetése,⁸ az állami hitelek ösztönzése, a befektetési környezet javítása, az adórendszer modernizálása (adócsökkentés, ami a gazdasági növekedés gyorsítását célozza) és hosszabb távú fiskális lépések. A 236 milliárd dolláros program célkitűzése, hogy minden évben 0,5 százalékkal emelje a gazdasági növekedés mértékét, illetve, hogy a beruházások GDP-hez mért arányát 20–21 százalékra emelje (az akkori 14–15 százalékos szintről) [IHS 2007].

Az eltelt idő rövidsége miatt a PAC eddigi „teljesítménye” nehezen értékelhető, főként, hogy az első év a szükséges intézmények felállításával, bürokratikus lépésekkel telt el. Mindenesetre a fő üzenet az állam szerepének erősödése a gazdaságban. Az elmúlt évek gazdasági eredményei igazolni látszanak a PAC koncepcióját, még ha fontos szerepet játszottak a külső világgazdasági körülmények is.⁹ 2010 márciusában jelentette be a brazil kormány a 880 milliárd dolláros PAC II csomagot. Bár a kritikusok szerint – mivel az első programcsomag még a kivitelezés közepénél tartott – a bejelentést politikai motiváció ihlette (így szerették volna biztosítani a PT győzelmét a 2010 októberi választásokon). Az új program pillérei előre mutatóak: Brazília energiatermelési kapacitásának növelése (612 milliárd dolláros energiaszektori beruházást terveznek), két millió új otthon felépítése, a nagyvárosok faveláinak rendezése, valamint Rio de Janeiro és Sao Paolo gyorsvasúttal való összekötése a legfontosabb programpontok [Olson 2010].

A 2008–2009-es világgazdasági válságból Brazíliának latin-amerikai és világviszonylatban is relatíve gyorsan sikerült felállnia, a 2010-es évre 7,6 százalékos gazdasági növekedést jósolnak, amivel az ország várhatóan első helyet foglal el a dél-amerikai országok között. (A latin-amerikai térség 5,2 százalékos gazdasági növekedése várható 2010-ben, ami Ázsia mellett a legdinamikusabb régióvá emeli Latin-Amerikát) [CEPAL 2010: 1]. A gazdasági aktivitás visszanyerése mindenekelőtt a belső piac bővülésének köszönhető, ez a kormány és a háztartások fogyasztásának felpörgését

8 Az infrastruktúra fejletlensége évszázadokra visszanyúló, az intenzív kereskedelmet akadályozó kihívás nemcsak Brazíliában, de egész Latin-Amerikában.

9 Brazília 2007-ben 6,1 százalékos, 2008-ban pedig 5,1 százalékos gazdasági növekedést produkált; 2008-ban a beruházások a GDP 19,9 százalékát, a nemzeti megtakarítások pedig 18,2 százalékát tették ki [CEPAL 2010: 7].

jelenti, amit a hazai pénzügyi intézmények által nyújtott hitelek megugrása ösztönöz [CEPAL 2010: 1]. A brazil gazdaságpolitika és a világgazdaság talpra állása egyaránt hozzájárultak a pozitív eredményekhez; a belső fogyasztás növekedése, a bővülő befektetések és az export voltak a legfőbb tényezők. 2009 januárjától 2010 májusáig 1,7 millió új munkahely született, aminek eredményeként a munkanélküliség a válság előtti szintre csökkent; 7,5 százalék volt 2010 májusában [CEPAL 2010: 2].

Összességében a Lula-éra szociális politikájának és főként a Bolsa Familiának az eredményei vitathatatlanok. Bár a program a brazil GDP-nek mindössze 0,5 százalékát teszi ki, több mint 12 millió családot segít és a szegénység visszaszorításában komoly javulást sikerült elérnie: 2003 óta a szegények száma 49,5 millióról 29 millió főre esett, míg a Gini-együttható 0.58-ról 0.54-re csökkent [The Economist 2010a]. A program folytatása nem kérdéses, a 2010 októberi elnökválasztás jelöltjei kampányukban erre ígéretet tettek.

Ugyanakkor, ahogyan a brazil szociális fejlesztésért felelős minisztériumban hangsúlyozzák: a Bolsa Familia az ún. *régi szegénység* tünetjeit, mint az alapvető élelmezés és szolgáltatások hiánya, láthatóan sikeresen kezeli, az ún. *új szegénység* kihívásai azonban, mint a kábítószer-függőség, társadalmi erőszak, környezeti pusztulás (amely jelenségek a fejlődő világ gyorsan növekvő nagyvárosainak tipikus jelenségei), komplexebb, többszereplős megoldást kívánnak [The Economist 2010b]. Ennek kidolgozása, ahogyan a brazil középosztály növekedése pozitív és negatív hozadékainak kezelése is a következő kormány(ok) feladata lesz majd.

3. 2 REGIONÁLIS SZEREP: MEDDIG ÉR A BRAZIL ELKÖTELEZETTSÉG?

Brazíliának regionális (latin-amerikai és dél-amerikai) szerepét sajátos környezetben kell felépítenie: a térség „megaállama” terület, népesség és gazdaság szempontjából, ugyanakkor egyetlen portugál nyelvű államként nehéz elfogadtatnia vezető szerepét a túlnyomórészt spanyolajkú országok között. Politika- és gazdaságtörténeti szempontból a többi latin-amerikai országhoz hasonló pályát futott be az elmúlt évszázadokban, és az olyan „közös kihívások”, mint az adósságválság, a szegénység, a kábítószer-kereskedelem, az USA hegemoniája, stb. segítették egyfajta kollektív identitáson is alapuló összefogás erősítését. Mindennek ellenére Brazília külkapcsolatait sokáig az Egyesült Államokhoz és a fejlődő világhoz fűződő viszonya dominálta, a régió belül elszigetelten létezett. A hidegháború vége azonban új helyzetet teremtett: Brazília felismerte, hogy szomszédjaival együttműködve erősítheti pozícióját a globális folyamatokban.

Az 1990-es évtizedben a gyorsan változó nemzetközi rendszerben a dél-amerikai országok egymás felé fordulással igyekeztek mind komolyabb világpolitikai és világ-gazdasági pozíciót kiépíteni. Az 1980-as évtizedben kibontakozó argentin-brazil közeledés e folyamat fontos tengelyét adta, intézményileg mérföldkőnek számított a Mercosur, amely közös piac létrehozását célozta a tagállamok (Brazília, Argentína, Uruguay és Paraguay) között. A Déli Közös Piac megalapítása brazil oldalról *Fernando Collor de Mello* (1990–1992) elnök nevéhez fűződik, de Cardoso elnöksége alatt tovább fejlődött a regionális vezető szerep koncepciója. Cardoso Dél-Amerikáról, mint egységes „*geopolitikai és geoökonómiai entitásról*” beszélt [Sotero–

Armijo 2007: 53], megalapozva a szubkontinens szorosabb összefogásának lehetőségét. Cardoso elnök ezen elképzelésének egyértelmű célja volt Brazília saját érdekszférájának kialakítása, amely földrajzilag világosan elkülöníthető az Egyesült Államokétól, egyben annak ellensúlya is az amerikai kontinensen.

A Mercosur fontos jellemzője „laza” intézményi struktúrája: a döntéseket ad hoc módon, kizárólag kormányközi fórumokon hozzák, az egyes kormányok képviselőinek részvételével, így az 1991 óta hatalomra jutott brazil és argentin elnökök jelentős autonómiát élveztek és élveznek a szervezett kapcsolatos döntéshozatalban. Az elmúlt két évtized tapasztalatai azt mutatják, a brazil elnökök sikeresen tudták az integrációt érdekeiknek megfelelő irányban tartani. Ez a brazil dominancia szorosan kötődik a Mercosur egyik súlyos kihívásaként számon tartott belső aszimmetriához. Bár az integráció két nagy (Argentína és Brazília) és két kicsi (Uruguay és Paraguay) államból áll, a legmélyebb törésvonal Brazília és a másik három tagállam között húzódik. A portugál nyelvű óriás a világ tíz legnagyobb gazdasága között szerepel, GDP-je többszöröse az argentinak,¹⁰ a legjelentősebb dél-amerikai FDI-felvevő, külkereskedelme kiegyensúlyozott, a többi tagállamhoz képest kevésbé függ a regionális piactól. A Mercosuron belül gyakori kritika Brazíliával szemben, hogy az integráció alapvetően az ő érdekeit szolgálja, hátrányos helyzetbe kényszerítve a kisebb tagállamokat, illetve, hogy Brazília ugyan vezető szerepre tör, annak „költségeit” nem hajlandó megfizetni [Flemes 2010: 176].

Az 1990-es évtized végén kibontakozó regionális gazdasági instabilitás, majd az argentin válság súlyos kihívások elé állították a Mercosurt. Az ezredfordulón túl a Lula-Kirchner tandem élesztette újjá a Déli Közös Piacot, aminek eredményeként a tagállamok közötti kereskedelem aránya újra növekvő tendenciát mutat, és bár nem éri el a kilencvenes évek kiemelkedő eredményét, 2007-ben 15 százalék volt [CEPAL 2008: 20]. Az elmúlt években jelentős intézményi előrelépés történt: 2005-ben a belső aszimmetriák kezelésére felállították a Strukturális Konvergencia Alapot, a viták rendezésére pedig állandó bíróságot hoztak létre. Ezek a lépések mindenképpen alapvető jelentőséggel bírnak Brazília további regionális szerepével összefüggésben, hiszen a jövőbeli hatékony működés feltétele a belső egyensúly biztosítása.

A brazil külpolitikában a Mercosur gyakorlatilag a kezdetektől nem önmagáért való cél, sokkal inkább eszköz a szélesebb, globális pozícióépítésben. Gazdaságilag a kereskedelmi liberalizáció és a piacszerzés, diplomáciailag pedig a nagyobb hangsúly eszköze, egyfajta „támaszték” a nemzetközi tárgyalásokon [Tigevani–Ramanzini 2009: 81]. A Mercosur fontos tényező abban, hogy Brazília független aktorként képes fellépni a különböző nemzetközi fórumokon, tárgyalásokon, ez a „láthatatlan hozadék” mindenképpen nagyobb súlyú, mint a konkrét gazdasági előnyök.

Lula elnöksége idején újdonságként értelmezhető, hogy a Mercosur „életre kelt” külső kapcsolatrendszerében, kifelé fordult: jelenleg is folynak a szabadkereskedelmi megállapodást célzó tárgyalások az Európai Unióval (ez ugyan még az 1990-es évekre nyúlik vissza), a CARICOM-mal, az Andok Közösséggel és az Öbölmenti Együttműködési Tanáccsal. A Déli Közös Piac 2007-ben (elsőként) Izraellel

10 A Mercosur tagállamainak összehasonlítása bruttó nemzeti össztermék (GDP) szerint (vásárlóerőparitáson): Brazília: 2 025 milliárd; Argentína: 558 milliárd; Uruguay: 44,52 milliárd; Paraguay: 28,27 milliárd dollár. Forrás: CIA World Fact Book.

írt alá szabadkereskedelmi megállapodást, és – brazil javaslatra – Egyiptom, a Palesztin Hatóság, illetve Jordánia lehetnek a következő hasonló partnerek [Bilaterals 2010].

Az ezredfordulón túl a Mercosur mélyítése helyett a bővítés került előtérbe, legalábbis ezt mutatja, hogy 2000-től elindult egy szélesebb dél-amerikai integrációs folyamat; brazil vezetéssel. 2004-ben állapodtak meg a Dél-Amerikai Nemzetek Közösségének (*South American Community of Nations, SACN; Comunidad Sud-americana de Naciones, CSN*) létrehozásáról, majd 2007 áprilisában, a Venezuelában (La Isla de Margarita) megrendezett első dél-amerikai energiacsúcson a szervezet nevét Dél-Amerikai Nemzetek Uniójára (*Union of South American Nations, USAN; Unión de Naciones Suramericanas, UNASUR*) változtatták, ami szorosabb integrációt, mélyebb célkitűzéseket feltételez.¹¹ Kifejezett brazil javaslat volt a Dél-amerikai Védelmi Tanács felállítása (2008),¹² amelynek célja a régióbeli konfliktusok megelőzése [Serbin 2009: 151], illetve a dél-amerikai ügyek „kiemelése” az Amerikai Államok Szervezetének (*Organisation of American States, OAS*) keretei közül, ami egyszerre szolgálja a brazil önállóságot (az Egyesült Államoktól való függetlenedést) és a regionális vezető szerep erősítését.

Kifejezetten a Lula-érához és Brazília irányításához köthetőek a Dél-Amerika részvételével szervezett interregionális kapcsolatok: 2005-ben rendezték meg a dél-amerikai és arab országok első csúcstalálkozóját, 2006-ban az első dél-amerikai-afrikai találkozót, 2009-ben pedig mindkettő második fordulójára került sor [Márquez 2009]. A mostantól rendszeresnek tervezett találkozók célja az érdekegyeztetés különböző nemzetközi témákban (pl. ENSZ-reform), a tapasztalatcsere a közös kihívásokról (szegénység felszámolása, társadalmi bűnözés visszaszorítása) és a gazdasági kapcsolatok (kereskedelem és befektetések) fellendítése.

3.3 GLOBÁLIS POZÍCIÓÉPÍTÉS A MULTILATERALIZMUS ÉS A MULTIPOLARITÁS JELSZAVÁVAL

Lula elnök 2003-as beiktatását követően külpolitikájában kontinuitást hozott az előző évtizedhez képest, ugyanakkor új hangsúlyokat is keresett; legfőbb törekvése, hogy aktív regionális és globális szerepvállalásával hozzájárulhasson az egyenlőbb nemzetközi rendszer kiépítéséhez [Maag 2005: 2]. A különböző multilaterális fórumokon, mint a fejlődő világ prominens tagját képviseli Brazíliát, azért harcolva, hogy a kiegyensúlyozottabb Észak–Dél viszonyt ígérő többpólusú világ alakításában részt vehessen. Ahogyan 2003-as beiktatási beszédében mondta: „...*a nemzetközi kapcsolatok demokratizálása, bármiféle hegemonia nélkül, ugyanolyan fontos az embe-*

11 Az UNASUR a nagy dél-amerikai integrációk (Mercosur és Andok Közösség) összeolvasztásán túl Chilit, Suriname-ot és Guayánát is tagjai közé emeli.

12 A Tanács javaslata annak fényében nyer kiemelt jelentőséget, hogy Brazília katonai potenciálja egyedülálló a latin-amerikai térségben (2007-ben Brazília katonai kiadása 27,1 mrd dollárt tett ki, 288 ezer fős fegyveres erő mellett) [SIPRI Military Expenditure Database]. Emellett 2008-ban hirdette meg új védelmi stratégiáját, amely a brazil fegyveres erők modernizálására hív fel, egyszerre hangsúlyozva a technológiai függetlenséget és a brazil védelmi ipar újraszervezésének szükségességét, hogy új külső partnereket találhasson [Braun 2009: 241].

riség jövője szempontjából, mint hogy a világ minden államában demokratikus berendezkedés működjön” [Idézi: Pedone 2009: 276].

A brazil külpolitika a függetlenség és autonómia irányába mozdult el az elmúlt nyolc évben és vitathatatlan sikereket ért el. Ennek legszembetűnőbb bizonyítéka a multilaterális fórumokon épített kapcsolatrendszer, illetve új intézmények, dialógusok megindítása. Sikerként könyvelhető el Brazília külgazdasági kapcsolatainak újraszervezése, hozzáigazítása a világgazdasági folyamatokhoz: ennek eredményeként fontos új szereplők jelentek meg a brazil külkapcsolatokban, jelentős kereskedelmi diverzifikációt hozva. Az erősödő világgazdasági jelenlét és növekvő presztízs legfontosabb eszközei a versenyképes brazil mezőgazdaság és a globális energiapiacra való jelenlét.

Lula elnök a brazil külpolitikai gyakorlatban szokatlan intenzitással vetette bele magát a külső kapcsolatépítésbe; bilaterális találkozókra és multilaterális fórumokra egyaránt az „igazságosabb” és harmonikusabb világrend karizmatikus szószólója. Az ENSZ reformja, és annak keretében Brazília állandó BT-tagsága nem új törekvés, de Lula megválasztását követően komoly hangsúlyt kapott, akárcsak a Kereskedelmi Világszervezet (*World Trade Organization, WTO*) tárgyalásain mutatott aktív fellépés. Brazília a fejlődő világ érdekeinek képviselőjeként vezető szerepet játszik a világszervezet keretein belül folytatott mezőgazdasági tárgyalásokon, mivel az ebben a szektorban megjelenő kereskedelmi torzulás és protekcionizmus felszámolása alapvető brazil érdek. Brazília a WTO vitarendezési mechanizmusának egyik leggyakoribb „alkalmazója”, legtöbbször az Egyesült Államokkal és az Európai Unióval szemben tesz panaszt, például a támogatott gyapot- vagy cukortermelés kapcsán [Maag 2005: 7]. A mezőgazdasággal kapcsolatos tárgyalásokon a fejlődők közös érdekképviselőjeként fontos eszköze a Brazília mellett India és Dél-Afrika aktív részvételével 2003-ban alakult G20 csoport.¹³ A G20 és annak változó tagsága jól példázza, mennyire nehéz összeegyeztetni a „fejlődő” világhoz sorolt államok gyakran egymásnak ellentmondó mezőgazdasági érdekeit.¹⁴ Brazília erősödő nemzetközi presztízsét bizonyítja, hogy az 1999 óta működő G20¹⁵ csoportnak is tagja. Lula elnök a 2008–2009-es világgazdasági válság idején előtérbe került és azóta széles nemzetközi figyelmet élvező fórum aktív szereplője volt, a nemzetközi pénzügyi intézmények átstrukturálását és a fejlődők nagyobb súlyát, beleszólását követelve a fejlett világtól.

13 Ezt a tömörülést 2003. augusztus 20-án hozták létre, a résztvevők – válaszul az EU és az USA ajánlatára – alternatív javaslatot nyújtottak be a 2003 szeptemberében, Cancúnban megrendezett WTO miniszteri találkozón a világkereskedelem liberalizációjával kapcsolatban, természetesen a fejlődő világ érdekeit szem előtt tartva.

14 A legkevésbé fejlett államoknak (*Least Developed Countries, LDCs*) például nem érdekük a protekcionizmus G20 által sürgetett felszámolása, mivel az a mezőgazdasági termékek áremelkedését jelentené [Flemes 2010: 5].

15 A G20 csoport létrejötté az 1990-es évtized második felének pénzügyi válságaira adott válaszként értelmezhető, illetve azt a felismerést tükrözi, hogy az ún. feltörekvő gazdaságok nem nyertek megfelelő képviseletet a globális gazdasági kérdéseket érintő tárgyalásokon és általában a globális kormányzásban. A tagok: Argentína, Ausztrália, Brazília, Dél-Afrika, Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Franciaország, India, Indonézia, Japán, Kanada, Kína, Dél-Korea, Mexikó, Németország, Olaszország, Oroszország, Szaúd-Arábia, Törökország és az Európai Unió. Forrás: http://www.g20.org/about_what_is_g20.aspx.

A Dél–Dél együttműködés következő fontos tengelyét adja a 2003-ban, a Brazília-városi Nyilatkozat aláírásával induló IBSA párbeszédforum, amelynek Brazília mellett India és Dél-Afrika a tagja. Alapvető célkitűzés a különböző regionális és nemzetközi ügyek rendszeres megtárgyalása, ezen túl pedig a folyamatos egyeztetés és kooperáció a multilaterális diplomácia, a nemzetközi kereskedelem, a társadalmi fejlődés és a környezetvédelem terén. A partnerség intézményi keretét az évente összeülő Trilaterális Bizottság adja, amelynek tagjai az érintett országok külügyminiszterei [Alden–Vieira 2005: 1088–1089]. Az IBSA-fórum az elmúlt évek brazil külpolitikájának fontos eszközévé emelkedett, amelynek segítségével nemcsak a háromoldalú politikai és gazdasági kapcsolatok erősödtek, de a párbeszéd Latin-Amerika, Afrika és Ázsia hosszabb távú, szélesebb együttműködésének a keretét is adja.

A Lula-éra külpolitikai prioritásai a külkereskedelmi kapcsolatok alakulásában is leképeződnek. Az elmúlt szűk évtizedben egyértelműen nyomon követhető a korábban fontos és szinte kizárólagos partnerek (USA, Európai Unió) relatív háttérbe szorulása és az ázsiai, afrikai és közel-keleti országok relatív előtérbe kerülése. Ennek hátterében a tudatos kapcsolatépítés mellett a kínai és indiai nyersanyagkereslet megugrását, illetve a fejlett országok világgazdasági válság nyomán visszaeső keresletét kell látnunk. Míg 2000-ben Brazília legfontosabb exportpiaca az Európai Unió volt (26,9 százalék), amit szorosan követett a latin-amerikai térség (24,8 százalék) és az Egyesült Államok (24,3 százalék), 2009-re a sorrend a következőként módosult: Ázsia első helyre került (23 százalék), majd Latin-Amerika (22,5 százalék) és az Európai Unió következnek (21,4 százalék), míg az Egyesült Államok jelentősen veszített részesedéséből (10,3 százalék) (CEPAL SIGCI adatbázis). A Brazíliába érkező import forrásaival kapcsolatban hasonló tendencia rajzolódik ki, még egyértelműbb ázsiai szerepvállalással: míg 2000-ben az Európai Unió volt a legfőbb importforrás (25,2 százalék), majd az Egyesült Államok (23,3 százalék) és a latin-amerikai térség (21,3 százalék) következtek, 2009-re Ázsia az első számú importforrássá lépett elő (26,9 százalék), őt követi az EU (22,1 százalék), Latin-Amerika (17,7 százalék) és az Egyesült Államok (15,8 százalék) (CEPAL SIGCI adatbázis). Ezek az adatok jól mutatják, hogy az elmúlt évtizedben tapasztalt tendenciák eredményeként a brazil külkereskedelmi kapcsolatok diverzifikáltabbak és kiegyensúlyozottabbak lettek, ugyanakkor fontos új szereplőkkel bővültek – a „világ többi országa” kategóriához tartozó államok exportpiaci részesedése is növekedést mutat az ezredfordulóhoz képest (12,6 százalékról 22,9 százalékra emelkedett) (CEPAL SIGCI adatbázis).

Érdemes röviden kitérni Kínára és Afrikára, mint jelentős új aktorokra. A kínai–brazil kapcsolatok felfutása az 1990-es évtizedben indult, Ázsiát Cardoso elnök már 1995-ben a brazil külpolitika prioritásaként definiálta. Az ezredfordulótól egyértelmű, hogy a kínai–brazil kapcsolat Latin-Amerika és Kína kapcsolatrendszerének tengelyét adja: ezt a kétoldalú kereskedelem volumene, az együttműködés intenzitása és egymás regionális hatalomként történő elismerése garantálja [Oliva 2005: 28]. 2000 és 2009 között a Kínába irányuló brazil export közel húszszorosára(!) emelkedett, míg a Kínából érkező brazil import volumene több mint tízszeresére nőtt; a kereskedelem ilyen dinamikus növekedését segítette, hogy 2000-ben a felek megállapodtak: Brazília támogatja Kína WTO-tagságát, cserébe Kína több mint 20 termék vámtarifáját csökkentette. A Kínát célzó legfőbb brazil exportcikk a szója, vasérc, acél, szójaolaj és fa, míg a Brazíliába érkező kínai export túlnyomó részét

elektronikus eszközök és gépberendezések teszik ki [De Miranda–Ozaki et al 2008: 4]. Mindezzel párhuzamosan a kétoldalú FDI is dinamikus növekedést mutat, illetve a kétoldalú kapcsolatok kiemelkedő dimenzióját adja a tudományos-technológiai együttműködés. A Kínai Népköztársasággal kapcsolatos stratégiai látásmód tudatos építését sejteti, hogy 2007-ben a kormányzati- és magánszektor részvételével elindították a brazil Kína-programot, 2008-ban pedig megjelent a „Kína Agenda: pozitív lépések a brazil-kínai gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokért” elnevezésű dokumentum, amely a brazil termékek ázsiai piacokon való versenyképességének erősítésére tesz ajánlásokat [America Economía 2008]. A gazdasági kapcsolatok látványos erősítése mellett a multipoláris világrend építésének igénye és a fejlődő világ érdekeinek védelme is közös nevező; az elmúlt évtized folyamatainak továbbvitele beteljesítheti *Celso Amorim* brazil külügyminiszter jóslatát, miszerint a kínai–brazil kapocs a világ kereskedelmi- és diplomáciai földrajzának új konfigurációját hozhatja [Harris 2005].

A brazil–afrikai kapcsolatok több évtizedes múltra tekintenek vissza: az 1970-es évtizedben – nem utolsósorban a kőolajválság motiválta külpolitikai diverzifikáció okán – indult el a közeledés, amelynek jelei az ENSZ-en belüli erősödő együttműködés, kétoldalú diplomáciai missziók indítása, növekvő kereskedelem (főként a volt portugál gyarmatokkal) és induló beruházások voltak [De Freitas Barbosa et al 2009: 62]. Lula elnök 2002-es megválasztását követően nyíltan deklarált külpolitikai prioritássá vált az afrikai kontinens felé fordulás, a közös történelmi gyökerekre és kulturális hasonlóságokra építve. A 2002 és 2007 közötti periódusban erőteljes növekedésnek indult a kétoldalú kereskedelem, az Afrikába irányuló brazil export közel négyszeresére, míg az onnan érkező import több mint ötszörösére növekedett, utóbbi elérve a 9,4 százalékos piaci részesedést, ami éppen csak elmarad a MERCOSUR 9,6 százalékos arányától [De Freitas Barbosa et al 2009: 79]. Brazília legfontosabb kereskedelmi partnerei Afrikában a Dél-Afrikai Köztársaság, Nigéria, Egyiptom és Angola. Szemben a kínai–brazil kereskedelmi mintákkal, az Afrikát célzó brazil export túlnyomó része késztermék, míg a legfontosabb importcikk a kőolaj. A felfutó kereskedelem mellett mind jelentősebbé válnak az egyes afrikai országokba irányuló brazil beruházások, leggyakrabban a kőolaj-, földgáz- és bányászati szektorban, illetve az építőiparban. A gazdasági kapcsolatok erősítésén túl Lula elnök közel tíz afrikai útja, valamint 2003 és 2007 között 12 új brazil követség megnyitása Afrikában [De Freitas Barbosa et al 2009: 7] is azt mutatja, hogy a következő évtizedekben Brazília sokrétű és minden korábbinál szorosabb kapcsolatokat építhet ki Afrikában – várhatóan egyszerre versenyezve és együttműködve a Kínai Népköztársasággal.

A brazil külkapcsolati rendszer átalakításának és Brazília globális felemelkedésének egyaránt fontos alappillére a versenyképes mezőgazdaság és a bioetanol-gyártás. E két szervesen összekapcsolódó ágazat felfutásában fontos mérföldkő volt az 1970-es évtized: ekkor jött létre a Brazil Mezőgazdasági Kutató Vállalat (*Empresa Brasileira de Pesquisa Agropecuária – EMBRAPA*) és ekkor indult a Nemzeti Alkohol Program (*Programa Nacional do Alcool – Pro-Alcool*) [Almeida 2009: 4]. A brazil gazdaságban kezdetektől meghatározó szereppel bír a mezőgazdasági export, az 1930-as években induló importhelyettesítő iparosítás sikerei mellett is jelentős tényező tudott maradni. Az ezredfordulón túl tapasztalható nyersanyagár-emelkedés komoly lendületet adott a brazil mezőgazdaságnak és az abból adódó exportbevéte-

leknek. 1999 és 2008 között a mezőgazdasági export bevétele ötszörösére nőtt, jelenleg a teljes brazil exportbevétel 35 százaléka származik az agráriumból [Almeida 2009: 15]; Brazília számos mezőgazdasági termék – pl. cukor, csirke, szójabab, narancslé, kávé, stb. – exportjában a világ élvonalához tartozik. Az ún. feltörekvő országok középosztályainak várható szélesedésével előre láthatóan tovább bővülnek az ágazat lehetőségei. A brazil mezőgazdaság számára a legsúlyosabb kihívást a korszerű infrastruktúra hiánya jelenti: világviszonylatban lassú és költséges a szállítás [Nassar 2009: 77]. A korábban már említett dél-amerikai összefogás jelentősége ebben is áll: Brazília csendes-óceáni összeköttetésének hatékony megoldása sokat lendíthet az exportlehetőségeken (főként Ázsia felé), emellett a korábban szintén említett PAC és PAC II infrastrukturális beruházásai is előrelépést jelenthetnek.

Brazíliában a mezőgazdaság nem csak az élelmiszerbiztonság (amely a Lula-érában kiemelt szerepet kapott) és az élelmiszerexport, hanem az energiabiztonság szempontjából is meghatározó. Az 1970-es években az akkori katonai vezetés azért indította el a Pro-Álcool programot, hogy lehetővé tegyék Brazília kőolajimporttól való függetlenségét és garantálják az ország autonómiáját. Mára Brazília a világ első számú bioetanol-előállítója, ami komoly politikai és gazdasági lehetőségeket rejt magában. Brazíliában cukornádból állítják elő a bioetanol, ami versenyképesebb az Egyesült Államokban alkalmazott kukoricaalapú módszernél. Az emelkedő üzemanyagárak mellett komoly lökést adott a brazil etanoltermelésnek, hogy a brazil piacon 2003-ban bevezették az ún. rugalmas üzemanyag-felhasználású (etanollal és benzinnel is működő) járműveket. A mezőgazdasági és energiaszektor közötti további kapcsolódást szolgálja, hogy 2004-ben nemzeti program indult a biodízel-termelés és -használat támogatására, amelynek keretében 2008 januárjától kötelezővé tették, hogy a benzinhoz legalább 2 százalék, 2010-ig pedig már 5 százalék biodízelt kell keverni. Brazíliában a biodízel 60–70 százalékát szójababolajból állítják elő [Almeida 2009: 15].

A Lula-érában az ún. „etanol-diplomácia” a külpolitika fontos eszközévé fejlődött: az etanol-, illetve az etanol gyártás technológiájának exportja vonzó partnerre teszi Brazíliát, különösen a Kínával, Indiával és az afrikai államokkal épített kapcsolatokban tűnik jelentős tényezőnek. Ugyanakkor az Egyesült Államokhoz fűződő viszonynak is alapvető eleme, a két ország együttesen a globális etanolelőállítás 80 százalékáért felel, 2007-ben stratégiai jelentőségű kétoldalú megállapodás született az ágazati együttműködésről [Crandall 2008: 147].

A globális bioüzemanyag-piacon betöltött szerep azért is hangsúlyos, mert Brazília középhatalom mivoltának, jövőbeli globális pozíciójának alappillére energiamátixa és aktív részvétele a globális klímaváltozás elleni harcban. Brazíliában kiemelkedő arányú a megújuló energiaforrások használata,¹⁶ aminek hátterében a biomassza és a víziergia nagyarányú felhasználása áll. Ugyanakkor a természetes földgáz-, szén- és uránium-használat a világátlaghoz képest jelentősen alacsonyabb [Sennes-Narciso 2009: 21–22]. A brazil energiamátrix természeti adottság és tudatos politika együttes eredménye, modellértékű a világban, ami a következő évtize-

16 2007-ben a brazil energiamátrix 45,8 százalékát megújuló energiaforrások adták, szemben a 12,7 százalékos világátlaggal és a 6,2 százalékos OECD átlaggal [Sennes-Narciso 2009: 21].

dekben Brazília nemzetközi presztízsének erősítését segítheti. Szintén a dél-amerikai óriás pozícióját támogatják az elmúlt évek mélytengeri kutatásainak eredményeként felfedezett kőolajmezők; a növekvő ütemű kitermeléssel Brazília a globális kőolajpiac fontos szereplőjévé válhat.¹⁷

A nemzetközi kapcsolatok várhatóan kiemelkedő jelentőségű területévé válik a környezetvédelem és a globális környezeti rezsím felépítése, amely folyamatnak Brazília kulcsszereplője lehet. Saját környezeti erőforrásai, az esőerdők védelmének jelentősége a globális biodiverzitás megőrzésében és a brazil bioüzemanyag-gyártás teszik lehetővé számára ezt a pozíciót. Ahogyan Brazília egyik korábbi környezeti minisztere mondta: „Brazíliának minden lehetősége adott, hogy környezeti hatalommá emelkedjék, amely terület egyébként az egyetlen, ahol nagyhatalmi törekvéseink reálisak lehetnek” [Sotero-Armijo 2007: 61].

4. KONKLÚZIÓ

Brazília felemelkedése, világpolitikai és -gazdasági pozíciójának, valamint nemzetközi presztízsének elmúlt évtizedbeli erősödése vitathatatlan és várhatóan tovább folytatódik a következő években. A latin-amerikai térség globális kérdésekben legfontosabb szereplője, valójában az egyetlen univerzális aktor a dél-amerikai szubkontinensen. Brazília felemelkedését belső és külső tényezők egybeesése tette lehetővé. Az ország méretei mellett meghatározó szereppel bírt a makrogazdasági stabilitás megteremtése és így a brazil gazdaságba vetett nemzetközi bizalom visszaállítása. Mindezen túl Brazília képes volt a washingtoni konszenzuson túllépni, helyesebben azt (ún. második generációs) szociális reformokkal kiegészíteni, brazil formára szabni.¹⁸ Ezzel hiteles modellé vált Latin-Amerika és a fejlődő világ számára, utat mutatva a makrogazdasági stabilitás és a társadalmi egyenlőség egyszerre történő megvalósítása felé. A Bolsa Familia nemzetközi sikere mellett az elmúlt években Brazília új minőségben, mint donorállam is megjelent a nemzetközi kapcsolatokban.¹⁹ Belső tényezőként említhető meg annak felismerése is, hogy Brazília mezőgazdasági- és agroenergiái hatalomként képes lehet globális tényezővé emelkedni, a fejlett világ és a feltörekvő államok élelmiszer-ellátójaként, illetve az alternatív energiaforrások úttörőjeként a nemzetközi rendszer megkerülhetetlen tényezőjévé válhat. A brazil fellemelkedés külső tényezői között szerepel a XXI. századi nyersanyagboom, a 2008–2009-es világgazdasági válság, illetve a nemzetközi rendszer átstrukturálódása, az ún. feltörekvő piacok – köztük Brazília – felértékelődése.

17 2007 novemberében fedezték fel a becslések szerint 5–8 milliárd hordó tartalékot rejtő Tupi-mezőt, 2010 májusában pedig újabb 4–5 milliárd hordónyi kőolajmező felfedezését jelentették be. Az 55.7 százalékos állami tulajdonnal működő Petrobrás vállalat végzi a kitermelést, ami súlyos technológiai kihívásokat jelent – a Tupi-mező ugyanis 7,2 km-rel az óceán felszíne alatt található [Reuters 2010].

18 2001 és 2008 között az egy főre jutó brazil GDP 3126 dollárról 7545 dollárra nőtt [CEPAL 2010: 8].

19 A brazil segélyezés újszerű, ugyanakkor gyors ütemben növekszik (2010-ben a teljes közvetlen brazil segély 1,2 milliárd USD volt) és alapvetően stratégiai érdekeket szolgál. Kínához hasonlóan nem követi a nyugati típusú, feltételekhez kötött gyakorlatot; legfőbb célpontjai Latin-Amerikán túl Afrika és a Közel-Kelet [The Economist 2010d].

A multipoláris világrend iránti erősödő igény egybeesik Brazília érdekeivel, annak hiteles szószólójává tudott válni. Fontos tényező, hogy a dél-amerikai óriás kulturális örökségét tekintve a Nyugathoz (is) tartozik, így egyfajta híd szerepet betöltve közvetíthet a fejlett és fejlődő világ között. A feltörekvő BRIC-államok közül a nyugati országok egyértelműen Brazíliát látják a legmegbízhatóbbnak és kiszámíthatóbbnak, ami kiemelkedő jelentőségű az ország globális pozícióépítése szempontjából.

Mindezen túl fontos hangsúlyozni, hogy a brazil felemelkedésnek korlátai is vannak, regionális és/vagy középhatalomként ugyan meghatározó tényező lehet a világban, az Egyesült Államok hatalmi túlsúlya az amerikai kontinensen azonban nem kérdőjelezhető meg. A másik oldalon kérdéses, hogy feltörekvő országgént akár Latin-Amerikában, akár globálisan meddig lehet hiteles szócsöve a fejlődő országoknak és hogyan pozicionálja majd magát a kevésbé fejlettekhez képest, milyen szerepet talál magának az új világrendben. Mindezen túl Brazília XXI. századi legfontosabb kihívásai a korrupció és a bűnözés megfékezése, az egyenlőtlenség felszámolása és az oktatás modernizálása. Bár a brazil politikai vezetés az 1990-es évek óta reményteljes lépéseket tett ezen az úton, az említett problémák megoldása hosszabb távú feladat.

Brazília „pozícióba kerülése”, a nemzetközi kapcsolatokban való aktív jelenléte az elmúlt évtizedhez köthető és így Lula da Silva elnök nevével fonódik össze. A Brazil Munkáspárt színeiben megválasztott, majd újraválasztott elnök személyisége, karizmája és népszerűsége tagadhatatlanul központi szerepet játszott a brazil sikerekben. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a brazil siker – és annak számos eleme, mint a kompetitív mezőgazdaság, a bioetanol-gyártás, a szegénység felszámolását célzó intézkedések, az új politikai és kereskedelmi partnerek keresése, a fejlődő világ felé fordulás vagy a multilaterális fórumokon mutatott aktív részvétel – nem új jelenségek, több évtizedre nyúlnak vissza. Az ezredfordulón túl azonban az előbbieken elemzett folyamatok, belső és külső tényezők összeértek és felerősödtek, lehetővé téve Brazília minőségileg új szerepkörbe kerülését. Lula da Silva megválasztása „tökéletes időzítésnek” tekinthető, mivel a munkáspárti elnök jól használta ki a Brazília előtt álló lehetőségeket.

A brazil alkotmány értelmében Lula nem indult a 2010. október 3-ai elnökválasztáson, ennek ellenére kulcsszerepet játszott a kampányban. Egy 2010 őszi felmérés szerint a népesség négyötöde elismerte nyolcéves teljesítményét. [The Economist 2010c]. A várakozásoknak megfelelően a Lula által támogatott munkáspárti politikusként, *Dilma Rousseff* és a szociáldemokrata *José Serra* között dőlt el a választás, előbbi javára. Brazília első elnöknőjének legfőbb feladata az lesz, hogy továbbvigye Brazíliát a regionális hatalmiság és önállóság felé vivő úton és a fenti tényezők (előnyök és hátrányok) mátrixában minél erősebb regionális és globális pozíciót építsen az ország számára: a 2014-es futball-világbajnokság és a 2016-os Rio de Janeiro-i olimpia ebben komoly húzóerőt jelenthetnek.

IRODALOM

- Alden, Chris-Vieira, Marco Antonio [2005]: „The New Diplomacy of the South: South Africa, Brazil, India and Trilateralism” *Third World Quarterly* 26(7): 1077–1095.
- Almeida, Anna Ozorio [2009]: *Exports, Energy, Food: The Multiple Functions of Brazilian Agriculture*. CeSPI (Centro Studi di Politica Internazionale) Working Papers 61/2009.
- America Economía [2008]: *Brasil busca triplicar exportaciones a China*. <http://beta.americaeconomia.com> Lekérdezve: 2008. július 20.
- Arestis, Philip-Paula, Luiz Fernando-Ferrari-Filho, Fernando [2007]: „Assessing the Economic Policies of President Lula da Silva in Brazil: Has Fear Defeated Hope?” In: Arestis, Philip-Malcolm Sawyer (szerk.): *Political Economy of Latin America – Recent Economic Performance*. Basingstoke; Palgrave MacMillan. 36–69.
- BBC [2006]: *Brazil re-elects President Lula*. Október 30. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/6095820.stm> Lekérdezve: 2010. július 28.
- Bilaterals [2010]: *Mercosur*. <http://www.bilaterals.org/spip.php?rubrique165&lang=en> Lekérdezve: 2010. július 28.
- Braun, Frank [2009]: „Brazil Exercises the Option to Say 'No'” *Brown Journal of World Affairs* 15(2) 239–246.
- Carranza, Mario E. [2004]: „Mercosur and the end game of the FTAA negotiations: challenges and prospects after the Argentine crisis” *Third World Quarterly* 25(2) 319–337.
- CEPAL [2008]: *Crisis internacional y oportunidades para la cooperación regional*. Santiago de Chile.
- CEPAL [2010]: *Estudio Económico de América Latina y el Caribe 2009–2010*. Brasil. Santiago de Chile.
- Cégvezetés [1999]: *A brazil válság – Elmaradott szerkezet, súlyos egyenlőtlenségek*. 7(3) <http://cegvezetes.cegnet.hu/1999/3/a-brazil-valsag#pagetop> Lekérdezve: 2010. augusztus 1.
- Crandall, Britta [2008]: „Brazil: Ally or Rival” In: Crandall, Russell (szerk.): *The United States and Latin America after the Cold War*. Cambridge; Cambridge University Press.
- Czakó, Veronika [2005]: *Az inflációs célkitűzéses monetáris politikai rendszer működése Brazíliában*. ICEG EC. Munkafüzet 4. http://www.icegec.hu/hun/_docs/publikaciok/egyeb/munkafuzet_4.pdf Lekérdezve: 2010. augusztus 1.
- De Freitas Barbosa, Alexandre – Narciso, Thais – Biancalana, Marina [2009]: „Brazil in Africa: Another Emerging Power in the Continent?” *Politikon* 36(1): 59–86.
- De Miranda, Sílvia Helena-Ozaki, Vitor A.-Fonseca, Ricardo M.-Mortatti, Caio [2008]: *Perspectives on the trade China-Brazil-US: Evaluation through a Gravity Model Approach*.

- <http://aede.osu.edu/programs/anderson/trade/23miranda.pdf>. Lekérdezve: 2008. május 19.
- De Oliveira, Fabrício Augusto – Nakatini, Paulo [2007]: *The Brazilian Economy under Lula: a Balance of Contradictions*. <https://www.monthlyreview.org/0207augusto.htm> Lekérdezve: 2008. május 11.
- Flemes, Daniel [2010]: „Brazilian foreign policy in the changing world order” *South African Journal of International Affairs* 16(2): 161–182.
- Flynn, Peter [2005]: „Brazil and Lula, 2005: crisis, corruption and change in political perspective” *Third World Quarterly* 26(8) 1221–1267.
- Harris, Jerry [2005]: „Emerging Third World Powers: China, India and Brazil” *Race and Class* 7–27.
- IHS [2007]: *President of Brazil Launches Programme to Boost Economic Growth*. <http://www.ihsglobalinsight.com/SDA/SDADetail8123.htm> Lekérdezve: 2010. augusztus 1.
- Loureiro, Maria Rita–Santos, Fábio Pereira–Ávila Gomide, Alexandre [2009]: *Democracy and Macroeconomic Policymaking in Brazil: the fiscal agenda of Lula administration*. http://www.sep.org.br/artigo/1605_1db2cb101a5e415d03dc63eb9b74c1a8.pdf Lekérdezve: 2010. augusztus 1.
- Maag, Isabelle [2005]: *Brazil's Foreign Economic Policy: South-South, North-South or both?* Geneva; Friedrich Ebert Stiftung Briefing Papers.
- Márquez, Humberto [2009]: *New Summit to Boost Cooperation*. Szeptember 22. <http://ipsnews.net/news.asp?idnews=48548> Lekérdezve: 2010. augusztus 3.
- Nassar, André Meloni [2009]: „Brazil as an Agricultural and Agroenergy Superpower” In: Brainard, Lael–Martinez-Diaz, Leonardo: *Brazil as an economic superpower? Understanding Brazil's changing role in the global economy*. Washington; Brookings Institution Press. 55–81.
- Oliva, Carla Verónica [2005]: „Los grupos económicos chinos en Brasil y Argentina” *Revista de Negócios Internacionais* (3): 22–28.
- Olson, Mira [2010]: *Brazil announces PAC II*. The Rio Times. <http://riotimesonline.com/news/rio-politics/brazil-announces-pac-2/> Lekérdezve: 2010. július 5.
- Paiva Abreu, Marcelo–Werneck, Rogerio [2005]: *The Brazilian economy from Cardoso to Lula: An interim view*. Departamento de Economía PUC-Rio. Texto para Discussao No. 504.
- Pedone, Luiz [2009]: „Quo vadis, Brazil?” In: Cooper, Andrew F.–Heine, Jorge (szerk.): *Which way Latin America? Hemispheric politics meet globalization*. Hong Kong; UNU Press. 262–281.
- Reuters [2010]: *Brazil makes its biggest oil find in three years*. Május 12. <http://www.reuters.com/article/idUSN1221615820100512> Lekérdezve: 2010. augusztus 10.
- Rollemberg, Maria de Lourdes–Saad-Filho, Alfredo [2006]: „Neoliberal Economic Policies in Brazil (1994 – 2005): Cardoso, Lula and the Need for a Democratic Alternative” *New Political Economy* 11(1) 99–121.
- Saad-Filho, Alfredo–Iannini, Francesca–Molinaro, Elisabeth Jean [2007]: „Neoliberalism, Democracy and Economic Policy in Latin America” In: Arestis,

- Philip–Malcolm Sawyer (szerk.): *Political Economy of Latin America – Recent Economic Performance* Basingstoke; Palgrave MacMillan. 1–35.
- Sennes, Ricardo Ubiraci–Narciso, Thais [2009]: „Brazil as an International Energy Player” In: Brainard, Lael–Martinez-Diaz, Leonardo: *Brazil as an economic superpower? Understanding Brazil’s changing role in the global economy*. Brookings Institution Press, Washington. 17–55.
- Serbin, Andrés [2009]: „América del Sur en un mundo multipolar: ¿es la Unasur la alternativa?” *Nueva Sociedad* (219): 145–156.
- Skidmore, Thomas E. [2010]: *Brazil – Five Centuries of Change*. New York; Oxford University Press.
- Sotero, Paulo–Armijo, Leslie Elliott [2007]: „Brazil: to be or not to be a BRIC?” *Asian Perspective* 31(4): 43–70.
- The Economist [2010a]: *In Lula’s Footsteps*. Július 1.
http://www.economist.com/node/16486525?story_id=16486525 Lekérdezve: 2010. augusztus 3.
- The Economist [2010b]: *How to get children out of jobs and into school – Brazil’s Bolsa Familia*. Július 29.
http://www.economist.com/node/16690887?story_id=16690887 Lekérdezve: 2010. augusztus 3.
- The Economist [2010c]: *Reflected glory – Brazil’s presidential campaign*. Augusztus 12. <http://www.economist.com/node/16792753> Lekérdezve: 2010. augusztus 21.
- The Economist [2010d]: *Speak softly and carry a blank cheque – Brazil’s foreign aid programme*. Július 15. <http://www.economist.com/node/16592455> Lekérdezve: 2010. augusztus 3.
- Tigevani, Tullo–Ramanzini, Haroldo [2009]: „Brasil en el centro de la integración” *Nueva Sociedad* (219): 76–96.